

904:72 : 910.4 «17/18» (477.75)

ДО ІСТОРІЇ ПАМ'ЯТКОЗНАВЧИХ РОЗВІДОК МАНДРІВНИКІВ У КРИМУ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Каушлієв Г. С.

Проаналізовано роль у дослідженні культурної спадщини Кримського півострова представниками інтелектуальної еліти на рубежі XVIII – XIX ст. Здійснено аналіз публіцистичних та наукових творів англійських, французьких, швейцарських письменників і вчених, які відвідали Тавриду в цей період. Встановлено, що їхні студії заклали підґрунтя наукового вивчення пам'яток у Криму. Основними об'єктами уваги з боку західноєвропейських мандрівників були античні та середньовічні старожитності Керченського півострова, Судака, Феодосії, Херсонеса.

Ключові слова: Крим, пам'ятки, вивчення культурної спадщини, мандрівники.

З-поміж усіх регіонів нашої країни Кримський півострів завжди посідав одне з провідних місць за кількістю пам'яток архітектури та культури. Цей факт обумовлює постійну увагу місцевих науковців не тільки до проблем охорони старожитностей, а й стимулює їх інтерес до історії вивчення античних і середньовічних комплексів за дорядянських часів. Вагомий внесок у процес накопичення відомостей про визначні пам'ятки Тавриди зробили західноєвропейські мандрівники, які відвідали край наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Саме вони виступили першовідкривачами культурних скарбів Південного Причорномор'я для просвіченої європейської публіки, а також стали співзасновниками наукового вивчення регіону за доби Просвітництва. Записки іноземних вояжерів на сьогодні є невід'ємною складовою джерелознавчої бази у студіях з історії дослідження історико-культурної спадщини Криму.

Щодо історіографії питання. У монографії директора Санкт-Петербурзької філії Архіву Російської академії наук І. В. Тункіної «Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX вв.)», частково реконструйовано історію вивчення пам'яток Південного Причорномор'я вітчизняними та зарубіжними антикознавцями [1]. Професор А. А. Непомнящий сформував окремий науковий історіографічний напрям досліджень кримських старожитностей [2–5]. Незважаючи на постійну увагу науковців до цієї проблеми, комплексний аналіз внеску західноєвропейський мандрівників у вивчення культурної спадщини півострова до сьогодні не було здійснено. Саме це зумовило мету нашого дослідження – виокремити та простежити роль іноземних подорожніх у процесі накопичення та ввести до наукового обігу відомості про стан історичних пам'яток у Криму після інкорпорації краю до складу Російської імперії.

Початок вивчення старожитностей античності й середньовіччя Тавриди сягає доби правління Катерини II. В цей період представниками російської та західноєвропейської інтелектуальної еліти були зібрані перші відомості про стан архітектурних споруд та археологічних комплексів. Інтерес до історико-культурної спадщини

Південного Причорномор'я наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. серед вітчизняних науковців і західноєвропейських інтелектуалів був зумовлений тим, що вони вперше отримали доступ до античних та середньовічних городищ, які неможливо було вивчати за часів Кримського ханства через недоброзичливе ставлення місцевих жителів до іноземців з Росії та країн Західної Європи. У той же час, ці пам'ятки протягом 80-х рр. XVIII ст. – перших десятиліть XIX ст. зазнавали інтенсивних руйнувань через недбале відношення до них з боку органів місцевої влади. Все це стимулювало просвічених росіян і європейців описувати старожитності, проводити археологічні розкопки, збирати й зберігати предмети старовини тощо.

Одним з перших західноєвропейських мандрівників, що звернувся до опису старожитностей Кримського півострова, став видатний французький вчений та громадський діяч Шарль-Жільбер Ромм (1750–1795). У 80-х рр. XVIII в. він супроводжував свого вихованця П. О. Строганова (1772–1817) у подорожах Російською імперією [6, с. 88]. Під час вояжу Південним Причорномор'ям француз вів подорожній щоденник, який в майбутньому став основою для твору «Подорож до Криму в 1786 р.». Пілігрими прибули на півострів, котрий нещодавно був спустошений Російсько-турецької війною, виселенням християнського населення та масовою еміграцією кримських татар, навесні 1786 р. Ш.-Ж. Ромм і його компаньйони були обурені фактами чисельних руйнувань пам'яток старовини. Місцеві чиновники не вагаючись використовували кримські старожитності для зведення адміністративних та господарських будівель. Так, башти Херсонесу було розібрано і відправлено на будівництво Севастополя. З аналогічною ситуацією мандрівники зіткнулися й в інших містах, де знаходились античні та середньовічні поселення. Про головну мечеть Феодосії пілігрим залишив наступну згадку: «Росіяни, умілі в руйнуванні, зруйнували й цю будівлю, вони скрізь насаджують шинки» [7, с. 48]. Оглядаючи залишки стародавніх споруд, вчений скрупульозно описав фрагменти архітектурних монументів, давньогрецьких виробів мистецтва, що лежали навкруги.

Під час відвідин Керчі мандрівники відвідали руїни античного Пантікапею. Досліджуючи поліс, француз зробив кілька копій давньогрецьких надписів, а також склав список предметів старовини, що були вивезені з Таманського півострова до Керчі [7, с. 51–53]. Оскільки темпи руйнації багатьох пам'яток були досить інтенсивними, «Подорож до Криму в 1786 р.» на сьогодні є одним з найцінніших джерел щодо стану античних і середньовічних старожитностей півострова у 80-х рр. XVIII ст.

1795 р. Крим відвідала Марія Гатрі (?–1797). Завдяки її подорожі у наукових колах Санкт-Петербургу та Великобританії було розширено уявлення про античні старожитності півострова. Біографічних відомостей про англійку виявлено мало. Відомо, що вона певний час займала посаду директриси Імператорської ради Інституту благородних дівичь у столиці Росії. Її чоловік – Метью Гатрі, який виступив ініціатором подорожі, виконував обов'язки державного радника Олександра I, також був відомим поціновувачем старовини. На початку 90-х рр. XVIII в. він умовив свою дружини здійснити дослідницький вояж, метою якого був збір відомостей про давньогрецькі та давньоримські старожитності Південного Причорномор'я, які дов-

гий час залишались недослідженими через агресивну зовнішню політику Османської імперії [8, р. VI].

Марія Гатрі залишила Санкт-Петербург на початку 1795 р. Після відвідин Одеси, Очакова та Херсону вона прибула до Криму. Протягом усього періоду поїздки вона надсилала чоловіку докладні листи, в яких змальовувала не лише античні пам'ятки, а й наводила відомості про соціально-економічний розвиток, етнодемографічні процеси, що відбувались у регіоні в цей час. Листи М. Гатрі, яка померла незабаром після повернення до Санкт-Петербургу, стали основою книги Метью Гатрі «A tour performed in the years 1795–1796 through the Taurida, or Crimea» («Подорож, здійснена у 1795–1796 рр. по Тавриді, або Криму») [8]. Цей епістолярний тревелог, виданий у Лондоні 1802 р., на разі є одним з найбільш інформативних джерел з історії Криму кінця XVIII ст.

Подорожуючи Кримом, М. Гатрі відвідала близько десятка населених пунктів півострова: Балаклаву, Євпаторію, Карасубазар, Керч, Печерні міста, Сімферополь, Севастополь, Феодосію. Кожен її лист містить докладний нарис історії міста або античного поліса, який знаходився на цьому місті у минулому. Так, наприклад, під час відвідин Севастополя вояжера зазначила: «Ніщо так не може сприяти руйнуванню стародавнього міста, як будівництво нового поблизу, і це багато в чому стосується Херсонесу. Більшість руїн античних будівель, котрі бачили тут за останні двадцять років ті люди, з якими я розмовляла, були знищені, на превеликий жаль для допитливих мандрівників, з тих часів, коли росіяни заснували Севастополь» [8, р. 96]. Аналогічну картину подорожжя побачила й на Керченському півострові. Предмети давньогрецької старовини, що могли б прикрасити будь-яку музейну колекцію, використовувались для господарських потреб: «Стародавня мармурова статуя грецької роботи, котру також викопали в Керчі, разом із великою чашею з чудового мармуру наразі є своєрідним резервуаром, з якого поють коней» [8, р. 172]. Оповідь про Керч (листи L–LIV) містить у собі нарис з історії Боспорського царства з часів заснування грецької колонії і до захоплення Пантікапею римлянами. Цю розповідь М. Гатрі доповнила малюнками давньогрецьких монет і творів давньогрецького мистецтва. Під час відвідин Карасубазару мандрівниця, спираючись на відомості наведені у Птолемея й візантійського автора Маврона Кастрона, висловила гіпотезу, згідно з якою цей населений пункт розташувався на місці античного полісу Портакру. Монументальні споруди (давньогрецькі храми та лазні), що на той момент ще не були зруйновані, М. Гатрі пов'язала з готською та генуезькою присутністю на півострові [8, р. 202–203].

Матеріали, зібрані під час подорожі Марією Гатрі, викликали наукову полеміку навколо кримських старожитностей у Санкт-Петербурзі. Дискусія розгорнулася між Метью Гатрі та натуралістом Федіром Кіндратовичем Маршалом фон Біберштейном (1768–1826), який відвідав півострів у 1793–1794 рр., навколо надписів, що були знайдені на території Керченського й Таманського півострова. Після завершення своєю подорожі Ф. К. Маршал фон Біберштейн передав до Академії наук рукописи, в яких висловив свої міркування стосовно класифікації давньогрецьких споруд розташованих неподалік від Керчі, а також здійснив інтерпретацію зображень на надгробках епохи Боспорського царства [9, с. 596]. Метью Гатрі, спираючись на відомості

мості зібрані дружиною, перевидав малюнки вченого у книзі «A tour performed in the years 1795–1796 through the Taurida, or Crimea» із власними поясненнями, щодо сенсу цих зображень і характеру древньогрецького поховального обряду [8, р. 315, 317, 321–324].

Епістолярна спадщина Марії Гатрі видана її чоловіком, зіграла вагому роль у вивченні кримських старожитностей. У листах мандрівниці відобразились цінні відомості про півострів, що були почерпнуті з творів античних авторів, вчених кінця XVIII ст. (П. С. Палласа та ін.), а також власних спостережень. Розмаїття інформації та змістовне зображення пам'яток у творі англійки, робить його одним з найбільш вичерпних довідників з історії та етнографії Криму в західноєвропейській історіографії початку XIX ст. Після видання праці у Лондоні 1802 р., її також було опубліковано у Кракові у 1810–1811 рр. [10] На превеликий жаль, «A tour performed in the years 1795–1796 through the Taurida, or Crimea» так і не було перекладено ані російською. Цей твір містить багато цікавих фактів щодо начального періоду вивчення кримських старожитностей.

Кримський півострів відвідав 1800 р. відомий вчений, мандрівник і викладач Едвард Деніел Кларк (1769–1822). Отримавши освіту в Торнбриджі (графство Есекс), з 1792 р. він приймав участь у наукових експедиціях по всьому світу. Більш ніж десяток років вояжер провів на Близькому сході, у Західній Європі, Малій Азії, Північній Африці та Скандинавії [11, р. 61]. Підсумком цих подорожей стала серія травелогів, які були видані у вигляді одинадцятитомного видання «Travels in various countries of Europe, Asia and Africa» («Мандри до різних країни Європи, Азії та Африки») у Лондоні в перше десятиліття XIX ст. [12] Згодом твір вченого було перекладено та видано німецькою та французькою мовами [13; 14].

Е. Д. Кларк і декілька його супутників на початку 1800 р. прибули до Росії. У листах вченого збереглися враження від перебування у Москві, Криму, Кубані, Санкт-Петербурзі. На Кримській півострів мандрівник приїхав влітку 1800 р., переправившись через Керченську затоку. Під час подорожі Тавридою Е. Д. Кларк відвідав Бахчисарай, Євпаторію, Карасубазар, Керч, Південний берег Криму, Сімферополь, Севастополь, Феодосію. У цілому, враження науковця щодо стану пам'яток архітектури та культури співпали зі спостереженнями Ш.-Ж. Ромма. Ставлення місцевого населення і влади до античних та середньовічних старожитностей шокувало англійця. Під час відвідин Феодосії (Кафи) пілігрим записав: «Протягом нашого перебування (у Кафі) солдатам дозволили знищувати прекрасні мечеті або перетворювати їх на шинки, зносити мінарети, зривати фонтани, розбирати усі громадські акведуки» [12, р. 144]. Згідно з твором вояжера, подібна картина масових руйнувань культурної спадщини була характерна для всього Криму в перші роки російського панування [12, р. 179].

Стан видатного пам'ятника східної архітектури – Бахчисарайського палацу – також засмутив мандрівника. За словами Е. Д. Кларка, комплекс поступово втрачав східний колорит, оскільки реставраційними роботами на його території займались європейські майстри, що мали досить віддалене уявлення про традиції східного зодчества [12, р. 182].

Оглянувши Бахчисарай та Печерні міста, англієць та його компаньйони вирушили до Гераклейського півострова, бажаючи відвідати Херсонес. Під час цього етапу подорожі мандрівники зупинились неподалік від Інкерману, де розташовувалась середньовічна фортеця. На думку Е. Д. Кларка вона належала генуезьцям, але була збудована ще за часів давньогрецького полководця Діофанта. Науковець досить докладно описав зовнішній вигляд руїн оборонних і культових споруд, висловивши занепокоєння тим, що такий цікавий об'єкт наразі перебуває у повному запустінні й майже не досліджується [12, р. 205].

Наступного дня вчений і його супутники вирушили до Севастополя, де розраховували ознайомитися зі старожитностями Херсонесу. Описуючи стан античного полісу, Е. Д. Кларк знову наголошує на варварському ставленні до давньогрецьких споруд з боку місцевих жителів, які використовували його каміння для будівництва новозаснованого міста. Мандрівник оглянув також й околицю Херсонесу, звернувши увагу на гробниці, барельєфи, надписи та предмети старовини, що були знайдені незадовго до прибуття вояжерів [12, р. 207–209]. Одним із останніх старовинних об'єктів, досліджених вояжером, стала Балаклава, яка своїм плануванням та архітектурою нагадала йому давньоримські Помпеї. Після поїздки на південь Криму, англійський мандрівник зі своїми супровідниками вирушив до Миколаєва. На сьогодні твір пілігрима являє собою малодосліджене джерело, оскільки досить довгий час творчій спадок Е. Д. Кларка, який нещадно критикував політику Олександра I, зазнав остракізму у вітчизняній історіографії. Лише з кінця ХХ ст. вітчизняні науковці звернулися до вивчення його головного твору, в якому зберігається багато цінної інформації про стан античних і середньовічних пам'яток Кримського півострова на початку ХІХ ст. Важливість свідчень мандрівника доповнюється різноманітними картами, малюнками античних ваз і давньогрецьких надписів, які наводяться разом із текстом. Поряд із книгою М. Гатрі «Мандри до різних країн Європи, Азії та Африки» твір Е. Д. Кларка є однією з найбільш важливих пам'яткознавчих робіт в англійській історіографії першої половини ХІХ в., присвячених Тавриді.

Серед західноєвропейських дослідників, що внесли вагомий внесок у дослідження старожитностей Криму, ім'я швейцарського вченого Фредеріка Дюбуа де Монпере (1798–1850) займає особливе місце. Його змістовна праця «*Voyage autour du Caucase, chez les tcherkesses et les abkhases, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*» («Подорож Кавказом, до черкесів і абхазів, у Грузію, Вірменію та Крим»), видана у шести томах, є найбільш значущою роботою західноєвропейської наукової думки з пам'яткознавства Причорномор'я в першій половині ХІХ ст. [15]. Фредерік Дюбуа де Монпере – відомий археолог і натураліст походив зі збіднілого дворянського роду з Невшателя (Швейцарія). Отримавши освіту в рідному місті, науковець відправився до Курляндії, де вивчав старожитності балтійських народів. Подальшу освіту швейцарець продовжив у Берліні, співпрацюючи з відомими дослідниками того часу: Олександром Гумбольтом, Леоном Бухом, Карлом Ріттером. На початку 30-х рр. ХІХ ст. за підтримки останнього вчений склав план подорожі до Південного Причорномор'я та Кавказу з метою загальнонаукового дослідження цих регіонів [16, с. 362].

Подорож Фредеріка Дюбуа де Монпере розпочалась 1831 р., охопивши південного-східне узбережжя Чорного моря – Вірменію, Грузію, Крим, Осетію та Південну Росію. За підсумками подорожі автор підготував свій найбільш відомий твір – «Подорож Кавказом, до черкесів і абхазів, у Грузію, Вірменію та Крим», написання якого тривало протягом чотирьох років. Безпосередньо Тавриді дослідник присвятив п'ятий та шостий томи свого видання. Під час підготовки до цієї наукової поїздки швейцарський натураліст ознайомився з російськими та західноєвропейськими кримознавчими роботами. У його творі зустрічаються посилання на книги його сучасників Р. Лайелла, Е. Д. Кларка, І. М. Муравйова-Апостола, П. С. Палласа, П. І. Кьопена та ін., що свідчить про широку обізнаність автором подорожньої літератури щодо Південного Причорномор'я. П'ятий том «Подорожі» повністю присвячено дослідженням Дюбуа де Монпере на території Керченського півострова. Найбільшу цікавість у мандрівника викликали старожитності античного Пантікапею, а також численні поховальні комплекси, розташовані на його околиці. Науковець не тільки склав план столиці Боспорського царства, а й описав надписи, фрагменти архітектурних споруд і витворів мистецтва, склав описи знахідок із погребальних споруд давньогрецького міста [17, с. 22–24].

Постать європейського поціновувача старовини привернула увагу місцевих дослідників. Так, керченський археолог Д. В. Карейша запропонував Фредеріку Дюбуа де Монпере прийняти участь у розкопках місцевих курганів. Під час роботи швейцарець підготував серію малюнків гробниць і предметів, що були знайдені в цих поховальних комплексах. Усі ці малюнки поміщено до «Подорожі» й на сьогодні вони є цінним історичним джерелом. На той момент вітчизняні археологи не здійснювали зарисовок здійснених робіт: досить часто розкопки зводились лише до пошуків дорогоцінностей. Предмети старовини (особливо керамічні витвори) нерідко губилися, розбивалися, дублікати викидалися, а найбільш дорогі речі продавалися колекціонерам або переплавлялися.

Шостий том «Подорожі Кавказом, до черкесів і абхазів, у Грузію, Вірменію та Крим» присвячено мандрівці вченого до Бахчисараю, Печерних міст Криму (Мангуп, Тепе-Кермен, Чуфут-Кале, Ескі-Кермен) та Севастополя. Швейцарський дослідник провів два місяці досліджуючи руїни античного Херсонесу. Результатом його студій стала порівняльна характеристика цього давньогрецького комплексу в описах мандрівників, що відвідали його у першій третині ХІХ ст., з картиною, яку побачив особисто Ф. Дюбуа де Монпере. Створюючи нарис, присвячений полісу, вчений не лише змалював базиліки й оборонні споруди, а й приділив значну увагу садибам, котрі розташовувалися на його периферії. Крім того, швейцарець зафіксував численні предмети старовини, що були знайдені на місці цих будівель [17, с. 202–207].

Публікація твору Фредеріка Дюбуа де Монпере викликала чималий резонанс у наукових колах Західної Європи, спричинивши нову хвилю інтересу до старожитностей Причорномор'я. Так, наприклад, принц Пруссії Фрідріх Генріх Альберт (1809–1842), ознайомившись з працею мандрівника, віддав наказ зробити копії планів і видів, які були зроблені натуралістом на Кавказі та в Криму. Французькі вчені-орієнталісти з цікавістю зайнялись розбором надписів, котрі зафіксував палігрим під час своєї подорожі [18, с. 471].

Ще до публікації праця стала об'єктом інтересу з боку науковців Російської імперії, оскільки вона містила у собі численні відомості, що безпосередньо стосувались територій, які нещодавно увійшли до її складу. 1836 р. російський археолог, географ та історик П. І. Кьоппен (1793–1864) на сторінках Журналу міністерства народної освіти опублікував докладний переклад змісту твору Фредеріка Дюбуа де Монпере, додавши декілька власних ремарок стосовно пам'яток старовини Південного Причорномор'я [18, с. 472–482]. Крім того, між науковцями зав'язалось листування, в якому вони обговорювали проблеми дослідження античних і середньовічних пам'яток краю, його географії, економіки, етнографії [19].

Таким чином, західноєвропейські мандрівники наприкінці XVIII – у першій половині XIX вв. сприяли закладенню підґрунтя вивчення пам'яток історії та культури Криму. Ш.-Ж. Ромм, М. Гатрі, Е. Д. Кларк, Ф. Дюбуа де Монпере виступили першовідкривачами та дослідниками античних і середньовічних старожитностей Тавриди не тільки для просвіченої європейської публіки, а й для російської спільноти. Публікації їх творів, в яких наголошувалась необхідність припинити руйнування культових та оборонних споруд, що належали древнім грекам і римлянам, генуезцям, кримським татарам, змушували царський уряд розпочати пам'яткоохоронні заходи, заохочували мандрівників з Англії, Німеччини, Франції відвідати край, ознайомитися з його античною та середньовічною спадщиною. Як, наслідок, у 30–40-х рр. XIX ст. вивчення історико-культурного ландшафту Південного Причорномор'я значно прискорилося, що дало змогу зібрати великий масив цінної інформації ще до початку Східної війни, коли значного руйнування зазнали як кримські старожитності, так і місцеві музеї.

Праці зарубіжних вояжерів, наповнені цікавим ілюстративним матеріалом, стимулювали наукові дискусії навколо проблем історії півострова. Між представниками російської та західноєвропейської інтелектуальної еліти зав'язувались обговорення, які сприяли більш об'єктивному та різнобічному дослідженню кримських пам'яток, їх точній локалізації та класифікації. На сьогодні твори англійських, французьких, швейцарських мандрівників, що відвідали Крим на рубежі XVIII – XIX ст. є невід'ємною складовою джерельної бази в сучасних пам'яткознавчих дослідженнях для російських та українських науковців.

Примітки

1. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX вв.) / И. В. Тункина. – СПб. : Наука, 2002. – 676 с., 156 ил.
2. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий ; Ин-т украинск. археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 211 с. – (Серия: «Научно-справочные издания по истории Украины»; вып. 46).
3. Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения : в 2 т. / А. А. Непомнящий. – Симферополь : СГТ, 2006. – Т. 1. – 324 с., ил. – (Серия: «Библиография крымоведения»; вып. 7).
4. Непомнящий А. А. З історії вивчення кримських пам'яток (кінець XVIII – початок XX століття) / А. А. Непомнящий // Перші Зарембівські читання : мат-ли Перших всеукр. наук. читань, присв. 60-річчю від дня народження українського історика та пам'яткознавця Сергія Захаровича Заремби (1947–2003). м. Київ, 23 січня 2007 р. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК ; упор. О. М. Титова. – К., 2007. – С. 89–103.

5. Непомнящий А. А. Начало научного изучения Крыма / А. А. Непомнящий // Историческое наследие Крыма. – 2008. – № 21. – С. 168–195.
6. Чудинов А. В. «Русский принц» и француз-«цареубийца»: история необычного союза в документах, исследованиях и художественной литературе / А. В. Чудинов // Исторические этюды о Французской революции: памяти В. М. Далина: к 95-летию со дня рождения. – М., 1998. – С. 88–120.
7. Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. / Ж. Ромм / пер. с рук., вступ. ст. и прим. К. И. Раткевич. – Л.: изд-во ЛГУ, 1941. – 79 с.
8. Guthrie M. A tour performed in the years 1795–1796 through the Taurida, or Crimea, the ancient kingdom of Bosphorus, the once powerful republic of Tauric Cherson and all the other countries on the North shore of the Euxin, ceded to Russia by the peace of Koinargi and Jassi / M. Guthrie. – London.: T. Cadell Jun. and W. Davis, 1802. – XXIV, 448 p.
9. Тункина И. В. Археолого-эпиграфические исследования Ф. К. Маршала фон Биберштейна в восточном Крыму и на Кавказе в конце XVIII в.: по неизданным архивным документам / И. В. Тункина // Человек и древности: памяти Александра Александровича Формозова (1928–2009). – М.: Гриф и КО., 2010. – С. 588–610.
10. Guthrie M. Listy Pani Goutrie wyjete zley podrozy do Tauryki czyli Krymu oraz do krajow lezacych na polnoc od Czarego morza / M. Guthrie // Historia odleglych pod panowaniem rossyiskem bedacych narodow, mianowicie: Tauryki czyli Krymu, Kalmykow, Kozakow i innych na polnoc Morza Czarego, tuziez w polnocnowschodnich Syberyi krajach zamieszalych. – Kraków, 1810. – Т. 1. – С. 27–60.
11. Otter W. The life and remains of Edward Daniel Clarke: professor of mineralogy in the University of Cambridge / W. Otter. – New York, 1827. – 528 p.
12. Clarke E. D. Travels in various countries of Europe, Asia, Africa: in 11 vol. / E. D. Clarke. – Vol. 2. – London, 1816. – 546 p.
13. Clarke E. D. Reise durch Russland, und die Tartarie in den Jahren 1800–1801 / E. D. Clarke. – Weimar, 1817. – VIII, 683 s.
14. Clarke E. D. Voyages en Russie, en Tartarie et en Turquie: in 2 vol. / E. D. Clarke. – Paris, 1812.
15. Dubois de Montpéreux F. Voyage autour du Caucase, chez les tcherkesses et les Abkhases, en Géorgie, en Arménie et en Crimée / F. Dubois de Montpéreux. – Paris, 1843. – 461 p.
16. Дюбуа де Монпере // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1893. – Т. 11. – С. 362.
17. Дюбуа де Монпере Ф. Путешествие по Кавказу, к черкесам и абхазам, в Грузию, Армению и в Крым: в 6 т. / Ф. Дюбуа де Монпере. – Париж, 1843. Т. 5–6. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2009. – 328 с.
18. Кёппен П. И. О Черном море и Кавказе / П. И. Кёппен // Журнал Министерства народного просвещения. – 1836. – № 11. – С. 465–484.
19. Письмо г-на Дюбуа к П. И. Кёппену // Журнал Министерства внутренних дел. – 1835. – № 5. – С. 286–301.
20. Dubois de Montpéreux F. Reise um den Caucasus und Krym: in 5 vol. / F. Dubois de Montpéreux. – Darmstadt, 1842–1843.

Каушлиев Г. С. Памятниковедческие штудии западноевропейских путешественников в Крыму (конец XVIII – первая половина XIX ст.) / Г. С. Каушлиев // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 2: спецвыпуск «История Украины». – С. 66–74.

Восстановлена исследований культурного наследия Крымского полуострова представителями западноевропейской интеллектуальной элиты на рубеже XVIII – XIX ст. Осуществлен анализ публицистических произведений и научных работ отечественных писателей и ученых (Ш.-Ж. Ромма, М. Гатри, Е. Д. Кларка, Ф. Дюбуа де Монпере), которые посетили Тавриду в этот период. Установлено, что их штудии заложили основы научного памятниковедения в Крыму. Основными объектами интереса со стороны европейских пилигримов были античные и средневековые древности Керченского полуострова, Судака, Феодосии, Херсонеса.

Ключевые слова: Крым, памятники, путешественники, изучение культурного наследия, Западная Европа.

Kaushliev G. S. Studies of Western European voyagers in case of study of cultural heritage in the Crimea in the end of 18th – beginning of 19th century / G. S. Kaushliev // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 2 : “History of Ukraine”. – P. 66–74.

History of studies in case of study of cultural heritage in the Crimea by members of European intellectual elite has been reconstructed. Analysis of travelers` and scientists` notes and scientific publications (Sh.-G. Romme, M. Guthrie, E. D. Clarke, F. Dubois de Montpéreux) which visited Taurida during this period has been accomplished. It was proved that their studies had laid foundation in the case of learning and safeguarding cultural legacy in the Crimea. It was proved that monuments of Kerch peninsula, Sudak, Feodosia, Chersonesos Taurica were the main objects of studies for European pilgrims.

Key words: the Crimea, monuments, voyagers, studies of cultural heritage, Western Europe.

Поступила в редакцию 01.11.2011 г.